

Киридон Алла Миколаївна

доктор історичних наук, професор, Директор ДНУ «Енциклопедичне видавництво»,
Заслужений діяч науки і техніки України

Троян Сергій Станіславович

доктор історичних наук, професор,
професор кафедри міжнародних відносин, інформації та регіональних студій НАУ

ЕТАПИ УКРАЇНСЬКОГО ДЕРЖАВОТВОРЕННЯ: КРОС-ІСТОРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ

Академік ВУАН Михайло Сергійович Грушевський у своїх працях сконструював концепцію українського державотворення. При цьому він виділив процес в окреме історичне річище. Аналіз історичної спадщини відомого українського історика дозволив виокремити й охарактеризувати основні етапи українського державотворення у контексті крос-історичного дослідження.

Ключові слова: Україна, М.С. Грушевський, держава, етапи, дослідження.

Киридон А.Н., Троян С.С. Этапы создания украинского государства: кросс-историческое исследование.

Академик ВУАН Михаил Сергеевич Грушевский в своих трудах сконструировал концепцию украинского государства. При этом он выделил процесс в отдельное историческое русло. Анализ исторического наследия известного украинского историка позволил выделить и охарактеризовать основные этапы украинского государства в контексте кросс-исторического исследования.

Ключевые слова: Украина, М.С. Грушевский, государство, этапы, исследование.

Kyrydon A., Troyan S. Stages of creation of the Ukrainian state: cross-historical research.

Academician VUAN Mikhail Sergeevich Grushevsky in his writings constructed the concept of the Ukrainian state. At the same time, he singled out the process into a separate historical course. An analysis of the historical heritage of the famous Ukrainian historian made it possible to isolate and characterize the main stages of the Ukrainian state in the context of cross-historical research.

Keywords: Ukraine, M. Grushevsky, state, stages, research.

Визначальний вплив на розвиток процесів державотворення в Україні впродовж останніх понад двох з половиною десятиліть справляє реальний хід утвердження та конституювання нашої держави як форми територіально-політичної організації українського народу, яка покликана забезпечити йому найкращі умови для економічного, соціального та духовного розвитку. Звідси, вести мову про реалії нашої незалежності доцільно через призму виокремлення та характеристики головних етапів історичного розвитку і державотворення та сучасного державотворчого процесу в Україні.

Інтерпретаційні моделі державотворчих процесів минулого мали вплинути на формування думки про споконвічні прагнення українців до незалежності, але в той же час, як це не парадоксально, репродукування відчутно залежало від впливу реальних масових стереотипів, конструйованих сучасністю (соціальними і політичними потребами суспільства). Французький історик Бернар Гене писав, що соціальна група, політична спільність чи цивілізація визначаються передусім їхньою пам'яттю, тобто їх історією, але не тією історією, яка була в дійсності, а тією, яку створили їм історики.

Між тим, осмислення процесів державотворення в Україні потребує максимально точного, об'єктивного відтворення подій і фактів минулого. Проте в науковому загалі досі триває реконструкція морально-застарілих історичних міфів радянської доби з нерідко властивим їм майже повним ігноруванням самотніх процесів державотворення в Україні. Адже сутністю схем радянської історіографії було здебільшого фактологічне наповнення (за принципом аналогій) концептуальної схеми загальної історії СРСР.

Тож не випадковими є не тільки неабиякий інтерес до значної кількості раніше заборонених праць В. Антоновича, Д. Багалія, П. Голубовського, М. Грушевського, М. Драгоманова,

О. Єфименко, В. Липинського, Н. Полонської–Василенко, Д. Яворницького та інших, а й зростання, з одного боку, значення суто прагматичного пізнання аналізованого ними перебігу державотворення, з іншого – потреби в узагальненні історичних процесів у відповідності з виробленими науковою думкою схемами. У цьому контексті зберігає свою актуальність звернення до наукової спадщини знаного українського історика, громадського та політичного діяча, академіка ВУАН Михайла Сергійовича Грушевського, який у своїх працях сконструював концепцію українського державотворення, виолонувавши цей процес в окреме історичне річчя [1]. Значимість його концепції для сьогодення підтверджує і той факт, що згідно Указу Президента України № 63/2015 від 09 лютого 2015 р. «Про відзначення 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського» [2] 2016 рік в Україні проголошено роком Михайла Грушевського.

Пропонована нами розвідка акцентує увагу на головному ключовому моменті – відтворення етапів українського державотворення з метою пошуку своєрідної точки відліку процесу «відродження» у форматі крос-історичного аналізу проблеми. На нашу думку, доволі проблематично віднайти той період розвитку української державності, коли можна було б говорити про нормальний функціональний розвиток державотворчих процесів. Методом ретроспекції нами виокремлено основні етапи державотворення в Україні. При цьому автори усвідомлюють умовність виділених етапів, оскільки визрівання державотворчих тенденцій продовжувалося і в періоди перебування українських земель у складі інших держав (литовсько-польська доба, у складі Російської та Австро-Угорської імперій тощо).

Першим із них (дискусійним) є Трипільська культура – **держава Аратта** (розквіт у IV – III тис. до н.е.). В основі міркувань про початок відліку процесу державотворення в Україні від Трипільської культури покладено, зокрема, дослідження археолога Ю. Шилова, який у своїх розвідках [3] наводить численні дані про існування надпівнічної країни Гіпербореїв на материку-острові в Північному Льодовитому океані. Цей острів опустився під воду океану після загибелі Атлантиди внаслідок землетрусів і дії вулканів. У VII-V тис. до нової ери Мала Азія стала прабатьківщиною індоєвропейців – спільних предків і аріїв, і греків, і галлів, і слов'ян, і багатьох інших народів, які існують нині, зникли або асимілювалися.

Припускають, що індоєвропейці (арії), мабуть, першими в історії цивілізації почали займатися землеробством і скотарством. Ці галузі господарства дали можливість різко збільшити виробництво продуктів харчування (споживання) та їх запаси, що спричинило демографічний вибух. Кількість населення Малої Азії та інших регіонів Близького Сходу тоді збільшилася приблизно в 30 разів.

У VI тисячолітті до н.е. перша хвиля переселенців за участю місцевих мисливців та інших жителів Подунав'я створила найдавнішу в світі державу – Аратту. У V тисячолітті центр Аратти перемістився до Правобережжя Дніпра, він відомий нині як Трипільська археологічна культура. На думку Ю. Шилова, у V тисячолітті (можливо ще раніше) настав період священної демократії: на чолі суспільства протягом тисячоліть стояли не воїни, а священнослужителі. Апофеозом цієї цивілізації, яка не була відома родоначальнику історії – Геродоту, стала докласова держава Аратта, яку очолювала самобутня інтелігенція (священнослужителі). Ця розгалужена система з її високоінтелектуальним обслуговуванням була вірогідно скелетом і мозком індоєвропейської спільноти. Останню відкрили на зламі XVIII – XIX століть лінгвісти, звернувши увагу на спорідненість мови багатьох народів від Британії до Італії, від Фінікії до Скандинавії.

У середині XIX століття було видано книгу «Сравнительная грамматика санскритского, зендского, греческого, латинского, старославянского, готского и немецкого языка» (Ф. Боппа). До цієї групи пізніше також були віднесені вірменська, грузинська, албанська і староруська мови, які мали індоєвропейську мовну спільність. Від індоєвропейців походять шумерська цивілізація та її державність. Аріїв також називали «оратаї». До прихильників даної концепції можна віднести В. Мицика, М. Чмихова, Ю. Шилова. Їх опонентами виступають Л. Залізник, П. Толочко та інші.

Першою протослов'янською державою (дискусійна думка) стало **Антське царство** (I століття до нової ери – 602 рік).

О. Шахматов, М. Погодін, С. Соловйов та інші історики вважали антів протослов'янами. Цікаво, що М. Грушевський дотримувався думки, що анти – прямі предки українського народу або навіть «перші українці». Варто зазначити, що оцінки істориками політичного об'єднання антів

досить суперечливі. В. Ключевський уважав його племінним союзом дулібів. Окремі історики вбачали в антах короткочасне військово-об'єднання, створене для боротьби з ворогом (готами, аварами). Але цьому висновку суперечать слова Йордана, який писав, що анти мають спадкову царську владу. На думку М. Брайчевського, політична організація антів нагадувала структуру державних об'єднань Західної Європи (Карла Великого, бургундів, вандалів, готів) і була так само нетривкою [4]. Автори начального посібника «Історія української державності» підкреслюють: «...Сам факт об'єднання антів у союз фактично був першою відомою спробою прямих предків українського народу створити власне державне утворення з організованим військом та участю населення в політичному житті...» [5].

Період існування держави (Київська) **Русь, Руська земля** охоплює IX сторіччя – 40-і роки XIII століття.

Порушена ще М. Грушевським проблема історичної спадщини Київської Русі, до цього часу залишається доволі гострою. Так, М. Погодін стверджував, що після розпаду Київської Русі населення Наддніпрянщини перейшло на територію Центральної Росії і згодом утворило Московську державу. Він не помічав і не хотів помічати існування окремого українського народу. М. Грушевський, навпаки, вважав, що російський народ не має ніякого відношення до Київської Русі. На його думку, подібно до того, як Галлія – колишня провінція Риму, а нині Франція – запозичила з Риму багато елементів його суспільно – економічного устрою. Законодавства і культури, щось подібне вчинила Москва стосовно Києва. Ідея початку російської держави від Київської Русі перейшла і в праці радянських істориків, а згодом виникла навіть своєрідна формула цієї концепції – витворена теорія спільності кореня російської, білоруської та української народностей. Йдеться про теорію так званої давньоруської народності, яка частково реанімується навіть в умовах незалежної України. Київська Русь вважалася якимось цілісним етнічно – територіальним утворенням, де сформувалася своєрідна етнічна категорія – давньоруська народність, що відзначалася єдністю мови, мала єдину територію, єдиний уклад життя, єдину високорозвинену культуру, мала економічну єдність різних територій Русі і т.д. Історія власне українського народу починалася лише з XIV століття. Таким чином, дискусії з площини суто наукової іноді набувають заідеологізовано – спекулятивних форм.

Очевидно варто визнати, що Київська Русь не була державою в сучасному розумінні цього слова. Розглядати її як таку – означало б приписувати їй вищий рівень політичної організації. Але вона не мала ані централізованого управління, ані всеохоплюючої бюрократичної системи. Основною формою взаємозв'язку між володарями й підданими було збирання данини. Згодом розвинулася система оподаткування. У політиці князі керувалися переважно династичними чи особистими інтересами. Політичні проблеми розв'язувалися за допомогою сили.

На думку багатьох сучасних українських істориків, Давньоруська держава була нестійким (тимчасовим) нецентралізованим державним утворенням без єдиної давньоруської або праруської народності, де одночасно відбувався процес етногенезу українців (на території Київської, Чернігівської, Переяславської, Волинської, Галицької земель), росіян (Володимиро-Суздальська, Новгородська, Псковська, Смоленська, Рязанська землі), білорусів (Полоцька, Мінська, Туровська землі).

Доба Галицько-Волинської Русі (1199 – 1340-і роки).

На думку М. Грушевського, саме Галицько-Волинське князівство було безпосереднім спадкоємцем політичних та культурних традицій Києва. Натомість учень видатного історика – С.Томашівський називав це князівство першою безпосередньо українською державою і вважав, що саме з Галицько-Волинської держави слід вести відлік історії української держави, оскільки до складу цього утворення входили лише етнічні українські землі. У час свого розквіту (XIII століття) Галицько-Волинська Русь охоплювала 90 відсотків населення, що проживало тоді в межах нинішніх кордонів України.

Державне утворення **Військо Запорозьке** постало в ході Національної революції середини XVII століття. Варто враховувати характер цієї держави, зумовлений військовими діями, часто умовними територіальними межами, особливостями формування адміністрації тощо.

На думку вітчизняних істориків О. Апанович, О. Гуржія, В. Смоля, В. Степанкова, Р. Іванченко та інших, українська державність з яскраво вираженими етнічними рисами в середині ХУІІ століття існувала вже у завершеному вигляді.

Державні одиниці **періоду Національно-визвольних змагань 1917 – 1921 років** були представлені Українською Народною Республікою періоду Української Центральної Ради; Українською Державою періоду Гетьманату Павла Скоропадського; Українською Народною Республікою часів Директорії; Західноукраїнською Народною Республікою. Окрім національних державних утворень у цей період тричі встановлювалася радянська (більшовицька) влада в Україні. Мусимо констатувати, що спроба реалізувати в цей час на практиці М. Грушевським і його соратниками повноцінний український державницький проект завершилася невдачею.

Україна в складі **Союзу Радянських Соціалістичних Республік** мала державність у вигляді Української Соціалістичної Радянської Республіки – Української Радянської Соціалістичної Республіки (грудень 1922 – 1991 роки).

Згідно з Конституцією, затвердженою в березні 1919 року, УСРР була «незалежною і суверенною державою», мала власні органи державної влади, столицю (з 1919 до 1934 року – Харків), бюджет, державний гімн, герб, прапор. Та фактично всі ці ознаки державності виявилися суто декларативними. Конституційні акти 1937 та 1978 років суттєво стану справ не змінювали.

Оскільки наша наукова розвідка окреслюється насамперед у площині конструювання та аналіз етапів державотворення крізь призму інтерпретації минулого, зокрема на основі рефлексії до поглядів М. Грушевського, остільки варто розглянути низку актуальних проблем державотворення (у соціальній, політичній, економічній, духовній сферах) з огляду на комплекс «структурних тисків». Це твердження ми обґрунтовуємо на основі концепції професора державної політики та управління Школи державного управління Карлстонського університету в Оттаві Леслі А.Пала. Згідно з його твердженням, кожна країна перебуває під впливом глибоких структурних умов, закріплених в історії, політиці та економіці, тобто «існує певний структурний тиск, яким не можна нехтувати» [6]. Йдеться про структурний тиск, породжений «розірваністю» державотворчого процесу і нетривалістю державницького існування. Нескладні математичні підрахунки дають підстави стверджувати, що Україна перебувала більше в умовах бездержавного існування, ніж у полі стабільного процесу державотворення. У силу цього українська державність в період короткочасного її формування може розглядатися швидше як екстремальний історичний досвід. Процес державотворення не був стабільним, пролонгованим чи довершеним. Як зауважив ректор Українського вільного університету в Мюнхені І.Мірчук, «Про власне державне життя годі навіть говорити, ми його втратили в ранній молодості і по нинішній день [стаття написана в 1925 році – А.К., С.Т.] не були в цім щасливім положенні» [7]. Тож говорити про «відродження» державності, говорячи про доконаність цієї стратегії, можна лише в контексті ідеї державотворення. Такий підхід порушує усталену тезу про пролонгованість процесу державотворення та перманентне прагнення нації до втілення цієї ідеї.

Інший структурний тиск породжений відсутністю сформованої власної еліти (передусім політичної), що, в свою чергу, обумовлене тривалим бездержавним існуванням українства.

Ще один вимір структурного тиску вбачається у відсутності взаємодії світської і церковної влади (практично з часів Русі). Суттєво корегують таку ситуацію складні процеси в релігійно-церковній сфері.

Для вирішення проблем державотворчого порядку надзвичайно важливим чинником є культура, оскільки вона є важливою формою, що містить етичні, політичні й соціальні цінності і, таким чином, допомагає зрозуміти причини певних процесів у побудові держави. При цьому цікавим видається твердження професора економіки Університету Північної Кароліни Стівена Роузфілда про те, що кожна культура має «вітринні» і «тіньові аспекти»[8]. З огляду на історичний розвиток українська політична культура сформувалася як «мінімалістська».

Крім названих, існує ряд інших обумовлених історично проблем. Можна погодитися з Леслі А.Палом: «мистецтво вироблення політики частково зводиться до вміння визначити ці особливості і в разі потреби перевизначити для того, щоб вони мали зміст у конкретних обставинах»[9].

Проголошення незалежної України 24 серпня 1991 року поклало початок **сучасному періоду державотворення, який у 2016 році відзначив свій перший 25-річний ювілей**. Аналіз характеру процесів державотворення в Україні у певному сенсі дозволяє констатувати унікальність, а не універсальність історично – обумовлених етапів державності. З огляду на це, по-перше, варто уникнути пастки запозичення досвіду якогось із етапів чи сліпого моделювання, без урахування специфіки процесів сьогодення. Окрім того, у рамках еволюції сучасного періоду державотворчих процесів в Україні їх своєрідним маркером виступають революційні злами – Помаранчева революція і революція Гідності. Ще одним маркером, який поєднує сучасний етап державотворення з державотворчою добою М. Грушевського, коли проект суверенної Української держави так і не вдалося втілити в життя, виступає боротьба нашої держави і суспільства проти зовнішнього агресора – Росії, анексіоністська загарбницька політика якої стала серйозною загрозою і викликом для реалізації української державницької стратегії на сучасному етапі.

У цій ситуації нам, як мінімум, необхідно зміцнити консолідацію всього українського суспільства; закласти фундаментальні засади незворотного цивілізованого, демократичного, соціально справедливого, орієнтованого на сучасні передові показники західних держав розвитку України. Звідси, і це один із важливих уроків наших двох з половиною десятиліть незалежності, важливо чітко усвідомлювати, що «український шлях» до об'єднаної Європи буде непростим. Україна з точки зору інтеграційних процесів на континенті перебуває тільки на шляху «повернення до Європи». Насамперед від внутрішньополітичної ситуації в Україні та реальних результатів реформ в економічній, політичній, соціальній і правовій сферах життя, а також від місця держави в динаміці позитивних трансформаційних процесів у Центрально-Східній Європі залежатиме швидкість нашого поступу до повноцінного залучення до тієї «цивілізаційної цілісності», якою є Європа не в географічному вимірі, а з точки зору розвитку сучасних інтеграційних процесів на континенті.

Загалом, запропонований нами розгляд етапів дає змогу проаналізувати характер процесів державотворення в Україні. У певному сенсі можна констатувати унікальність, а не універсальність історично обумовлених етапів державності. З огляду на це варто уникнути пастки запозичення досвіду чи сліпого моделювання якогось із етапів, без урахування специфіки процесів сьогодення. На рубежі 80 – 90-х років ХХ століття Україна отримала від історії ще один унікальний шанс для реалізації власної державницької стратегії. Ми його не втратили, але й не зуміли до кінця успішно використати. Треба чітко усвідомлювати, що насамперед від взаємодії та консолідації різних гілок влади, влади і суспільства, всього строкатого суспільного спектру залежить успіх українського державницького проекту, благополуччя і процвітання українського суспільства.

Джерела та література

1. М.С. Грушевський. Історія України-Руси: в 11 томах, 12 книгах. / Редколегія: П.С. Сохань (голова) та ін. — К.: «Наукова думка», 1991-1998. — Серія «Пам'ятки історичної думки України»; Грушевський М.С. На порозі нової України: ст. та джерельні матеріали / М.С. Грушевський. – Нью Йорк: [б. в.], 1992. – 278 с.; Дашкевич Я. Постаті: нариси про діячів історії, політики, культури / Я. Дашкевич. – Львів: Літ. агенція «Піраміда», 2007. – 807 с.; Копиленко О.Л. Українська ідея М. Грушевського: історія і сучасність / О.Л. Копиленко. – К.: Либідь, 1991. – 184 с.; Плохій С. Великий переділ : незвичайна історія Михайла Грушевського / С. Плохій. – К.: Критика, 2011. – 599 с.; Тельвак В. Методологічні основи історичних поглядів М.С. Грушевського (кінець ХІХ – початок ХХ століття) / В. Тельвак // Київська старовина. – 2002. – № 2. – С. 3 – 28.
2. Про відзначення 150-річчя від дня народження Михайла Грушевського : Указ Президента України від 9 лютого 2015 р. № 35 // Урядовий кур'єр. – 2015. – 11 лютого (№ 25). – С. 4.
3. Шилов Ю. Пути Ариев: Роман, документи, хроніка / Ю. Шилов. – К.: Полиграфкнига, 1996. – С.101-107; Шилов Ю. Праслов'янська Аратта / Ю. Шилов. – К.: Аратта, 2003. – 93 с.; Шилов Ю.О. Джерела витоків української етнокультури ХІХ тис до н.е. - II тис. н. е. / Ю.О. Шилов. – К., 2002.
4. Брайчевський М.Ю. Конспект історії України / М.Ю. Брайчевський. – К.,1993; Брайчевський М.Ю. Походження Русі / М.Ю.Брайчевський. – К.: Наук. думка, 1968.
5. Шевчук В.П. Історія української державності: Курс лекцій: Навчальний посібник / В.П. Шевчук, М.Г. Тараненко. – К.:Либідь, 1999. – С.21.

6. Пал Леслі А. Аналіз державної політики / А. Пал Леслі; пер. з англ. Іван Дзюб. – К.: Основи, 1999. – С.180.
7. Мірчук І.Г. С. Сковорода (Замітки до історії української культури) / І.Г. Мірчук // Хроніка-2000. Український культурологічний альманах. – К., 2000. – Вип. 39-40: Україна: філософський спадок століть. – С.39.
8. Роузфілд С. Порівнюємо економічні системи. Культура, багатство та влада в ХХІ столітті / С. Роузфілд; пер. з англ. – К. : «К.І.С.», 2005. – С.63.
9. Пал Леслі А. Аналіз державної політики / А. Пал Леслі; пер. з англ. Іван Дзюб. – К.: Основи, 1999. – С.182.